

विद्याभारती संस्थया प्रसारितानां सांस्कृतिककार्यक्रमाणामध्ययनम्

निधीशभूषणपाठकः

शोधच्छात्र (शिक्षापीठ)

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

Article Info

Publication Issue :

January-February-2024

Volume 7, Issue 1

Page Number : 148-154

Article History

Received : 05 Jan 2024

Published : 17 Jan 2024

शोधसारः (Abstract) "सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा अर्थात् समग्रविश्ववेन स्वीकृता भारतीयसंस्कृतिः विश्वस्य प्रथमा संस्कृतिः इति मन्यते। संस्कृतिर्नाम संस्कारः अर्थात् परिष्करणं संस्करणं दुरितव्योपहनं दुर्भावदहनं च संस्कृतिरिति उच्यते। भारतदेशे संस्कृतविषये छात्राणां ध्यानाकर्षणाय संस्कृतेः परिचयं प्रदानाय, संस्कृतिं प्रति गौरवभावसम्पादनाय बहवः संस्थाः कार्यं कुर्वन्ति, तासु सम्पूर्ण भारतदेशे अन्यन्तममं विशिष्टञ्च कार्यं करोति विद्याभारती संस्था। इयं संस्था भारतीयसंस्कृतेः प्रचाराय प्रसाराय च अहर्निशं कार्यं करोति। विद्यालयेषु महाविद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु च बालान् शिक्षयति, अध्यापकान् प्रशिक्षयति च। शोधपत्रेऽस्मिन् विद्याभारत्यनुसारं संस्कृतेरर्थः, परिभाषा एवञ्च शैक्षिकक्षेत्रे आयोजिताः बहवः कार्यक्रमाः चर्चिष्यन्ते।

मुख्य बिंदु- विद्याभारती, संस्था, संस्कृति।

संस्कृतिर्नाम संस्कारः अर्थात् परिष्करणं, संस्करणं, दुरितव्योपहनम्, दुर्भावदहनं च संस्कृतिरिति उच्यते। संस्कृतिः जीवने उन्नतिसाधनी सद्गुणग्राहिणी, सत्पथप्रदर्शनी, ज्ञानज्योतिप्रचारिणी च भवति। वेदेषु, धर्मसूत्रेषु, उपनिषत्सु, दर्शनेषु, स्मृतिग्रन्थेषु च अस्या महताविस्तरेण पुरुषार्थ-चतुष्टयस्य कर्तव्याकर्तव्यस्य च रूपं दृश्यते। एषैव संस्कृतिः संसारेषु जनेसमुदायेषु वा विश्वबन्धुत्वभावनां जागरयति। समाजस्य, देशस्य च सर्वविधसमुन्नतिः भवेत् इत्यपि संस्कृतिद्वारा ज्ञायते।

'विद्यया शोभते नरः विद्यया विन्दतेऽमृतम्'

इत्याद्युक्तिभिः शिक्षया मनुष्यः पशुत्वं परिहृत्य सामाजिकगुणान् अवाप्य ऐहिकामुष्मिकं सुखं प्राप्नोति इति अवगम्यते। संस्कृत भाषायां सम् उपसर्गपूर्वक "डुकृञ् करणे" धातोः क्तिन् प्रत्यये कृते सति संस्कृति शब्दोऽयं निष्पद्यते। अनेन व्युत्पत्तिना संस्कृतिः शब्दस्यार्थः परिष्कृतं कार्यं सद् स्थितिः वा भवति परन्तु अस्य शब्दस्य भावार्थः तात्पर्यार्थः वा अतीव व्यापकः विद्यते। संस्कृतिः समुदायस्य सामाजिक-सांस्कृतिकपरम्पराः मूल्यानि विशेषतानां च निर्दिशति। एषा

समृद्धा, विविधतापूर्णा अनुभवात्मका च अवधारणा अस्ति या समाजस्य व्यक्तित्वां सांस्कृतिकं आध्यात्मिकं च जीवनं परिलक्षयति।

प्रायः सर्वे शिक्षाविदः समाजशास्त्रज्ञाः साहित्यकाराः इत्यादयः 'संस्कृतिः' इति शब्दस्य परिभाषां कृतवन्तः।

संस्कृतेः काश्चन परिभाषाः

1. डॉ. सम्पूर्णानन्दः -मनुष्यस्य प्रत्येकं विचारः, प्रत्येकं कार्यं संस्कृतिः न भवति। परन्तु ये कृतीः कस्यचित् देशविशेषस्य सम्पूर्णसमाजे स्वप्रभावं स्थापयति, तेषां एकमात्रं स्थायिप्रभावः संस्कृतिः एव। संस्कृतिः साधारणशिला वर्तते यस्याश्रये जाति समाजः देशस्य वा भव्य प्रसादः निर्मीयते।

2. भर्तृहरि महोदयः -सखेदं लिखति संस्कृतिपरकनैतिककथनानि एतैः त्रिभिः सङ्गतिं कल्पयति यथा-

" बोद्धारो मत्सरग्रसताः प्रभवः स्मयदूषिताः।

अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गेसुभाषितम्॥"

उपर्युक्त वचनेन इदं प्रतीयते यत् संस्कृति विद्यार्जनेन वा विज्ञानेन वा, बौद्धिकविकासेन वा, ललितकला अभिज्ञानेन वा नायाति, न वा एतानि संस्कृतिविरोधतत्त्वानि, किन्तु संस्कृतिर्नाम समीचीनतया कार्याचरणम् अर्थात् आचारविचाराणां परिष्कार एव संस्कृतिः स च परिष्कारः मनसः शुद्धीकरणमिति वक्तुं शक्यते।

3. टायलर महोदयानुसारम् -"संस्कृतिः सा जटिलपूर्णता अस्ति यस्यां ज्ञानं, विश्वासः, कला, नैतिकता, नियमः, सम्प्रदायः एवमेव समाजस्य सदस्यरूपेण मनुष्येणार्जिताः अन्ययोग्यताः स्वभावश्च तत्र सम्मिलिता भवन्ति॥"

"Culture is that Complex whole includes Knowledge, belief, art, morals, law, custom and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society."

E.B. Tylor.

विद्याभारत्यनुसारं संस्कृतेरर्थः परिभाषा च -

1. विद्याभारतीयाः मते संस्कृति समृद्धः सामाजिकः सांस्कृतिकः च वातावरणः इत्यर्थः यत् विविधधर्म-सामाजिककलापक्षयोः संगमः भवति। एतेन व्यक्ति समाजस्य च विकासः भवति। सामाजिकपरम्परायाः प्रतिनिधित्वं च भवति।
2. विद्याभारत्याः मते विशेषतया भारतीयसंस्कृतौ संस्कृतिस्य अर्थः गृह्यते। न केवलं कला, साहित्यं, शिल्पं च अपितु जीवन-शैली, भोजनं, पारिवारिकसम्बन्धं, धार्मिकानुष्ठानि च तथा च समाजे यत् स्वीकार्यं आरामप्रदं च मन्यते तत् अपि बध्नाति।
3. संस्कृतिः समाजस्य अद्वितीयं धार्मिकं सामाजिकं रुचिकरं धरोहरं विद्यते।
4. समृद्धं विविधतापूर्णं च जीवनशैलीं विचारधारां प्रतिनिधित्वं करोति।
5. संस्कृतिः मानवसम्बन्धानां भावनानां आदर्शानां च मानचित्रणं करोति।
6. विविधकलासाहित्यमाध्यमेन अभिव्यक्तिं प्रददाति।

7. संस्कृतिः समृद्धस्य ऐतिहासिकस्य आध्यात्मिकस्य धरोहरस्य संग्रहः अस्ति। यः कस्यचित् समुदायस्य सजीवं भवति।

भारतदेशे संस्कृतविषये छात्राणां ध्यानाकर्षणाय, संस्कृतेः परिचयं प्रदानाय, संस्कृतिं प्रति गौरवभाव-सम्पादनाय अनया संस्थया यथाकाले बहवः कार्यक्रमः आयोज्यन्ते तेषु केचन कार्यकर्माणामध्ययनकार्यं शोधपत्रेऽस्मिन् प्रस्तोष्यते

कमला देवी सरस्वती शिशु मंदिर, डी-ब्लॉक, शास्त्री नगर, मेरठ

(सांस्कृतिक महोत्सव)

कमला देवी सरस्वती शिशु मंदिर, शास्त्री नगर मेरठ प्रान्ते 17-09-2023 तमे वर्षे 'सांस्कृतिक महोत्सवस्य' आयोजनं कृतम्। महोत्सवस्य महत्वं प्रस्तुत्य प्राचार्यः अवदत् यत् सांस्कृतिक महोत्सवः एकः कार्यक्रमः यस्मिन् विभिन्न संस्कृतीनां विविधाः पक्षाः प्रदर्शिताः भवन्ति। अत्र नृत्यं, संगीतं, नाटकं, कला, भोजनं, पारम्परिकवस्त्रं, रीति-रिवाजः च प्रदर्शिताः सन्ति। सांस्कृतिक महोत्सवानां उद्देश्यं विभिन्नसमुदायस्य संस्कृतिनां च मध्ये अवगमनं सहकार्यं च प्रवर्तयितुं भवति।

एतादृशेषु उत्सवेषु भागं गृह्णन्तः जनाः विभिन्न संस्कृतीनां सौन्दर्यं विविधतां च अनुभवितुं शक्नुवन्ति, स्वस्य धरोहरं च उत्तमरीत्या अवगन्तुं शक्नुवन्ति। यथा भारत आयोजितेषु 'सूरज कुंड मेला' 'राष्ट्रीयसांस्कृतिक महोत्सव' इत्यादिषु कार्यक्रमेषु देशस्य सर्वेभ्यः कलाकारः हस्तशिल्पिनः च स्व-उत्पादनां, कलानां च प्रदर्शनं कुर्वन्ति।

सांस्कृतिकमहोत्सवेषु कलाकारः स्थानीय-अन्तर्राष्ट्रीय-स्तरयोः स्वप्रतिभां प्रदर्शयन्ति, तस्मात् संस्कृतिः प्रसारयति, संरक्षणं च करोति। एतानि आयोजनानि जनान् एकत्र आनयितुं सांस्कृतिकभेदानां आदरस्य च महत्वपूर्णं साधनं भवन्ति।

नन्दलाल गीता विद्या मंदिर वरिष्ठ माध्यमिक विद्यालय

तेपला, अम्बाला (हरियाणा)

(भारतीय भाषा महोत्सव कार्यक्रमः)

नन्दलाल गीता विद्या मंदिर, तेपला, अम्बाला इत्यत्र 13 दिसम्बर 2023 तमे वर्षे 'भारतीय भाषा महोत्सवस्य' आयोजनं कृतम्। विद्यालयस्य प्राचार्यः श्री बलवन्त सिंह महोदयः कार्यक्रमस्य प्रारम्भकाले स्व उद्बोधने उक्तं यत् एषः कार्यक्रमः भारतीयभाषामहोत्सवः भारतस्य विविधभाषाणां, तेषां साहित्यस्य च प्रचारार्थं, उत्सवस्य च कृते आयोजितः वार्षिकः कार्यक्रमः अस्ति। अस्य महोत्सवस्य उद्देश्यं भारतीयभाषाणां समृद्धिं, विविधतां, सांस्कृतिकविरासतां च प्रदर्शयितुं वर्तते।

(कार्यक्रमस्य विशेषतासु अन्तर्भवन्ति)

1. **साहित्यसत्रम्** - विभिन्नभाषायाः लेखकाः, कवयः, साहित्यकाराः च स्वविचारं, रचनां च प्रस्तुतयन्ति।
2. **कार्यशाला** - भाषाशिक्षा-साहित्य-दृष्टि-आधारित- कार्यशालाः आयोजिताः भवन्ति।
3. **सांस्कृतिकप्रस्तुतिः** - नृत्य, संगीत, नाटक इत्यादयः विभिन्न भाषायां सांस्कृतिक प्रस्तुतिः।
4. **प्रदर्शनी** - विभिन्नभाषासु साहित्यकला, सांस्कृतिकवस्तूनि च प्रदर्शनी।
5. **गोष्ठी** - भाषावैज्ञानिक- सांस्कृतिकविषयेषु विशेषज्ञैः चर्चा-विमर्शः।
6. **पुरस्कार वितरण** - विभिन्नवर्गेषु उत्कृष्टसाहित्यिकसांस्कृतिकयोगदानस्य पुरस्कारः दीयते।

भारतीयभाषामहोत्सवे भागं गृहीत्वा भारतीयभाषाणां सम्मानः अवगमनं च वर्धते, तथा च भिन्न भाषासमुदायानाम् एकस्मिन् मञ्चे एकत्रीकरणे सहायकं भवति।

नन्दलाल गीता विद्या मंदिर वरिष्ठ माध्यमिक विद्यालय

तेपला, अम्बाला (हरियाणा)

(स्वदेशी सप्ताह कार्यक्रमः)

नन्दलाल गीता विद्या मंदिर तेपला, अम्बाला इत्यत्र 3 अक्टूबर 2023 तमे वर्षे स्वदेशी सप्ताह कार्यक्रमस्य आयोजनं जातम्।

अस्मिन् कार्यक्रमे विद्यालयस्य आचार्या सिमरन महोदया सर्वेभ्यः शपथं यत् ते स्वदेशी दत्तग्रहणं कृत्वा विदेशिनां निष्कासनं कुर्वन्तु।

स्वदेशीसप्ताहकार्यक्रमः भारतीयस्वतन्त्रसंघर्षकाले महात्मागांधिना आरब्धः आन्दोलनः आसीत् यस्य उद्देश्यं देशीवस्त्रस्य उत्पादनाच्च उपयोगं प्रोत्साहयितुं आसीत्। अस्य कार्यक्रमस्य मुख्य विषयाः निम्नलिखितरूपेण सन्ति -

1. **देशीवस्त्रस्य प्रयोगः** - विदेशीवस्त्रस्य बहिष्कारं कर्तुं खादी इत्यादिदेशीयवस्त्रस्य उपयोगं कर्तुं च जनाः प्रेरिताः आसन्।
2. **घरेलू उद्योगानां समर्थनम्** - अस्य आन्दोलनस्य माध्यमेन घरेलू उद्योगानां, हस्तशिल्पानां च प्रचारस्य प्रयासः कृतः।
3. **आर्थिक आत्मनिर्भरता** - अस्य एकः मुख्यः उद्देश्यः आसीत् यत् भारतं आर्थिकरूपेण आत्मनिर्भरं करणीयम्, येन विदेशीयपदार्थानाम् आश्रयः न्यूनीकर्तुं शक्यते।
4. **राष्ट्रीय एकता** - देशीवस्त्रस्य प्रयोगः राष्ट्रियैकतायाः आत्मसम्मानस्य च प्रतीकं मन्यते स्म, येन भारतीयजनतायाः मध्ये स्वातन्त्र्यस्य विषये जागरुकता, समर्थनं च वर्धते स्म।
5. **साप्ताहिक कार्यक्रमाः** - स्वदेशीसप्ताहकार्यक्रमे स्वदेशी वस्त्रस्य, उत्पादनाच्च प्रदर्शनी, सभा, भाषणं च सहितं विविधाः कार्यक्रमाः आयोजिताः आसन्।

एवं स्वदेशी सप्ताह कार्यक्रमेण भारतीयस्वतन्त्रतासंघर्ष महत्वपूर्णा भूमिका निर्वहति स्म, देशवासिनां आत्मनिर्भरतां, आत्मसम्मानं च प्रति प्रेरितम्।

गोपाल विद्या मंदिर वरिष्ठ माध्यमिक विद्यालय,

जीन्द (हरियाणा)

(संस्कृति बोध परियोजना)

विद्या भारती अखिल भारतीय शिक्षा संस्थान हिन्दू शिक्षा समिति इत्यनेन च सम्बद्धः गोपाल विद्या मन्दिर वरिष्ठ माध्यमिक विद्यालय, जीन्द इत्यत्र 20 अक्टूबर 2022 तमे वर्षे 'संस्कृति बोध परियोजना' कार्यक्रमः संचालितः।

अखिल भारतीय वरिष्ठ संघ प्रचारक आदरणीय दुर्गजी पुरोहित महोदयः अस्मिन् कार्यक्रमे विशिष्ट अतिथि रूपे विराजमानः। सः स्व उद्बोधने उक्तं यत् एषः संस्कृतिबोध परियोजना कार्यक्रमः भारतीयसांस्कृतिकविरासतां संरक्षणं, अवगमनं प्रचारं च उद्देश्यं प्रारब्धः महत्वपूर्णः कार्यक्रमः अस्ति। अस्याः परियोजनायाः अन्तर्गतं विविधपक्षेषु कार्यं क्रियते, यथा -

1. **सांस्कृतिकविरासतां रक्षणम्** - ऐतिहासिकस्थलानां, पुरातत्त्वियमहत्वस्य स्थलानां, स्मारकानाम्, अन्येषां सांस्कृतिकविरासतानां च संरक्षणं पुनर्स्थापनं च।
2. **शैक्षिककार्यक्रमाः** - विद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु च कार्यशालाभिः, व्याख्यानैः, प्रदर्शनैः च सांस्कृतिकजागरुकतां वर्धयितुम्।
3. **डिजिटल अभिलेखागार** - महत्वपूर्णसांस्कृतिकदस्तावेजानां, चित्राणां, कलाकृतीनां च प्रौद्योगिकीकरणं कृत्वा तान् ऑनलाइन उपलब्ध करणम्।
4. **लोककला लोकसंस्कृतेः प्रचारः** - विभिन्नक्षेत्राणां लोककला, संगीतं, नृत्यं, परम्पराणां च अध्ययनं, संरक्षणं, प्रसारणं च।
5. **सांस्कृतिकमहोत्सवानां आयोजनम्** - विभिन्नानां सांस्कृतिकमहोत्सवानां मेलानां च आयोजनं, यस्य माध्यमेन जनसामान्यं सांस्कृतिकविरासतां सह सम्बद्धं कर्तुं प्रयत्नाः क्रियन्ते।
6. **स्थानीयसमुदायैः सह संलग्नता** - स्थानीय समुदायैः सह सहकार्यं कृत्वा तेषां सांस्कृतिकविरासतां परिज्ञानं संरक्षणं च कर्तुम्।

अस्याः परियोजनायाः मुख्योद्देश्यं भारतीयसंस्कृतेः विविधतां समृद्धिं च संरक्षितुं, नूतन पीढीं स्वसांस्कृतिकमूलेन सह सम्बद्धं कर्तुं च अस्ति।

श्रीमद्भगवद्गीता वरिष्ठ माध्यमिक विद्यालय,

कुरुक्षेत्र (हरियाणा)

(संस्कृति बोध परियोजना कार्यशाला)

28 जुलाई 2023 तमे वर्षे श्रीमद्भगवद्गीता वरिष्ठ माध्यमिक विद्यालय, कुरुक्षेत्र इत्यत्र 'संस्कृति बोध परियोजना' कार्यशालायाः आयोजनं कृतम्।

विद्यालयस्य प्राचार्यः श्री अनिल कुलश्रेष्ठ महोदयः स्व उद्बोधने उक्तं यत् एषा एका संस्कृतिबोध परियोजना कार्यशाला एकः उपक्रमः अस्ति यस्य उद्देश्यं भारतीयसंस्कृतेः परम्पराणां, मूल्यानां च विषये जागरुकतां वर्धयितुं संरक्षितुं च अस्ति। एतादृशेषु कार्यशालासु अनेकाः क्रियाकलापाः सन्ति येषु प्रतिभागिनः भारतीयसंस्कृतेः विविधपक्षेषु परिचयं कुर्वन्ति। अस्मिन् निम्नलिखित मुख्यतत्त्वानि भवितुं शक्नुवन्ति।

1. परिचयसत्रम् - अस्मिन् भारतीयसंस्कृतेः परिचयः तस्याः महत्वं च चर्चा कृता अस्ति।
2. कलात्मकक्रियाकलापाः - पारम्परिकनृत्यस्य, संगीतस्य, नाटकस्य, अन्यकलारूपस्य च प्रस्तुतिः प्रशिक्षणं च।
3. संस्कृते परम्परायाश्च अध्ययनम् - उत्सवानां, रीतिरिवाजानां, लोककथानां च विषये सूचना दीयते।

एतादृशाः कार्यशालाः छात्राणां शिक्षकाणां, शोधकर्तृणां, संस्कृतिप्रेमिणां च कृते अतीव लाभप्रदाः भवन्ति यतः एतेन न केवलं ज्ञानं वर्धयन्ति अपितु भारतीयसंस्कृतेः प्रति गौरवस्य, सम्मानस्य च भावः वर्धते।

श्रीकृष्ण चन्द्र गांधी शैक्षिक नगर, कुदलुम, रांची, झारखंड
(संस्कृति बोधमाला कार्यक्रमः)

21 जून 2024 तमे वर्षे विद्याभारती झारखंड इत्यनेन श्री कृष्ण चन्द्र गांधी शैक्षिक नगर, कुदलुम इत्यत्र 'संस्कृति बोधमाला कार्यक्रमः' आयोजितः।

संस्कृति बोधमाला भारतीय संस्कृतेः, कलापरम्पराणां च प्रचारार्थं उद्दिश्यमानः सांस्कृतिकः कार्यक्रमः अस्ति। एतादृशेषु कार्यक्रमेषु नृत्यं, संगीतं, नाटकं, कलाप्रदर्शनानि च इत्यादयः विविधाः सांस्कृतिकाः क्रियाकलापाः सन्ति। भारतीयसांस्कृतिकविरासतां जनान् अवगतं कृत्वा स्वमूलेन सह संयोजयितुं कार्यक्रमस्य मुख्यं उद्देश्यं अस्ति।

संस्कृतिबोधमालाकार्यक्रमस्य अन्तर्गतं निम्नलिखितकार्यक्रमानामायोजनं कर्तुं शक्यते -

1. नाटक-नाट्यम् - पौराणिक-ऐतिहासिक-समकालीन विषयाधारित नाटक मञ्चनम्।
2. कलाप्रदर्शनानि - चित्रकला, मूर्तिकला, अन्यकला कृतीन् प्रदर्शनी।
3. शैक्षिक कार्यशाला - भारतीय संस्कृति परम्परायाः आधारेण संगोष्ठी कार्यशाला।

विद्यालयेषु, महाविद्यालयेषु, सामुदायिककेन्द्रेषु इत्यादिषु विभिन्नेषु स्तरेषु संस्कृतिबोधमालाकार्यक्रमाः आयोजनं कर्तुं शक्यन्ते। तस्य उद्देश्यं युवानां पीढ़ीं भारतीयसंस्कृतेः विषये अवगतं करणं, तस्मिन् गौरवस्य भावः जागरितुं च अस्ति।

उपसंहारः- एतादृशानां विविध शिक्षण प्रशिक्षण कार्यक्रमाणां, कार्यशालानां, संगोष्ठीनां, सम्मेलनानां, प्रतियोगितानाञ्च आयोजनं अनया संस्थया क्रियते। इयं संस्था भारतस्य प्रत्येक राज्ये सक्रिया विद्यते।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. गुप्ता, एस. पी. (2004), अनुसन्धानसंदर्शिका, शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद।
2. पाण्डेय के. पी. (2010), शैक्षिक अनुसन्धान, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी।
3. पाण्डेय: रामशकल: (2010), शिक्षा की दार्शनिक एवं समाजशास्त्रीय पृष्ठभूमि, अग्रवाल पब्लिकेशन, आगरा।
4. VIDYA BHARTI JHARKHAND (@JharkhandVidya)//x.com
5. <http://www.smbgitaschool.in>
6. <https://vidyabhartisambad.com>